

Дуванаева К.Т.

**ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЫНДА ЧЕТ ТИЛДЕРДИ ҮЙРӨНҮҮ ПРОЦЕССИНДЕ
СТУДЕНТТЕРДИН ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТӨӨСҮН УЮШТУРУУ**

Дуванаева К.Т.

**ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ
ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В ВЫСШЕМ
УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ**

K.T. Duvanaeva

**THE ORGANIZATION OF INDEPENDENT WORK OF STUDENTS IN THE PROCESS
OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN HIGHER SCHOOL**

УДК:378/015

Бул макалада жогорку окуу жайларда өз алдынча иштөөнү уюштуруунун натыйжалуулугу жана ошондой эле студенттердин өзүн өзү көзөмөлдөө жана өзүн өзү баалоосун калыптандыруу этаптары каралган.

В данной статье рассматривается эффективность организации самостоятельной работы студентов в высших учебных заведениях, а также этапы формирования самооценки и самоконтроля.

This article discusses the effectiveness of the organization of independent work of students in higher educational institutions, and the stages of development of self and self-control.

Эл аралык байланыштардын кеңейтилгендигине байланыштуу, адистерди даярдоодо чет тилинин ролу олуттуу өстү. Арийне, тилдик эмес факультеттерде тилди үйрөнүүгө ажыратылган окуу убактысынын тартыштыгы менен катар эле, үйрөнүүчүлөрдүн тил билүү компетенциясы төмөнкү денгээлде болуп, бул жагдай аткаруучулук ишмердүүлүккө эле эмес, маселелерди өз алдынча кое билүү жана чечүүгө, алардын ичинде англис тилин өздөштүрүү аспектинен өз алдынча билим алууга даяр турган заманбап адисти даярдоонун социалдык буюрутмасын ишке ашырууга мүмкүнчүлүк бербейт. Натыйжалуу өз алдынча иштөө үчүн шарттарды түзү жагы окуу ишмердүүлүгүнүн буга чейинки шарттарына таянат. Ошого байланыштуу, жогорку окуу жайында чет тилин үйрөнүү ишмердүүлүгү боюнча студенттердин ишине түздөн-түз таасир көрсөтүүгө шарттарды жана аларды уюштуруу этабында милдеттүү эсептөөлөрдү карап көрүү максатка ылайыктуу.

Жогорку окуу жайларында чет тилди окутуунун башталышында, эреже катары, киришүү курсу киргизилип, анын максаты фонетикалык, грамматикалык, лексикалык көндүмдөрдү коррекциялоо жана унификациялоо болуп саналат. Киришүү курсун өткөрүү үйрөнүүчүлөрдүн мотивациясынын төмөндүүсү менен коштолот. Анын себеби үйрөнүүчүлөрдүн окуу активдүүлүгү алардын кызыкчылык чөйрөсүнө шайкеш келебербеген, негизинен сүйлөөгө чейинки көнүгүүлөрдү аткаруу менен чектелгендигинде турат. Андан тышкары, студенттердин дайыма эле максат жана аракетти андап сезе бербөөсү, алар

эмнеге умтулуп, ал кандай жыйынтыкка алып келээрин жакшылап көз алдыга келтире албоосу, кошумча кыйынчылыктарды жаратып, иш аракеттин ар түрдүү ыкмаларына ээ боло албаган студенттер коюлган милдеттерди көпчүлүк учурларда чече алышпайт.

ЖОЖдо жаңы лексика, грамматикалык материал менен таанышуу өз алдынча, аудиториядан тышкары өтөт. Алмаштыруу, имитация, трансформация, которуу, кашааларды ачуу ж.б.у.с. шарттуу сүйлөө көнүгүүлөрүн аткаруу учурундагы бекемдөө бышыктоолор да үй же лабораториялык шарттарда өз алдынча ишке ашырылышы керек. Репродуктивдик милдеттерди аудиториядан тышкары аткаруу мүмкүнчүлүгү студенттер үчүн көбүрөөк кыйынчылык жараткан сүйлөө, чыгармачылык, продуктивдик маселелерди чечүү үчүн убакытты үнөмдөйт.

Шарттуу сүйлөө көнүгүүлөрүн аткарууда көпчүлүк студенттер үчүн көзөмөл жана баалоо, өзүнүн билим көндүмдөрүндөгү боштуктарга жараша, ал боштуктарды жок кылууга багытталган көнүгүүлөрдү тандоо жагы кыйынчылык жаратат. Мындай көнүгүүлөрдү аткарууга болгон мотивациянын төөндөөсү бул тапшырмаларды аткаруунун жыйынтыктарынын түпкү жалпы максаттары менен болгон байланышын, ал жыйынтыктардын сүйлөө иш аракеттерге бүтүндөй тийгизээр таасирин андап көрө билбөөчүлүктү белгилеп турат. Продуктивдик (өнүмдүк) көнүгүүлөр (роль аткаруу, дискуссия, диалогдук жана монологдук айтымдарды түзүү) негизинен аудиторияда, окутуучунун жетекчилиги астында аткарылат. Окуу жана жазуу аудиториядан тышкарыга которулат. Студенттин лексиканын үстүндө жакшы иштей албоосу аудиториядан тышкаркы окуу процессинде айрыкча дана байкалат.

Окуу процессине окуу предмети - чет тил да өзүнүн кыйынчылыктарын алып кирет. Ар кандай эле башка тилдин система сыяктуу чет тили – коомдук тарыхый продукты болуп саналып жана анда элдин тарыхы, анын маданияты, социалдык мамилелери, салттарынын системасы чагылдырылат.

«Чет тили – спецификалык окуу предмети болуп күн сайынкы системалык жумушту талап кылат. Бул үйрөнүүгө мүмкүн эмес деп, бирок, үйрөнүү зарыл деп эсептелген предмет».

Окуу предмети катары чет тилдин спецификасы (өзгөчөлүгү) төмөнкүлөрдөн көрүнөт: чет тилди өздөштүрүү эне тилди өздөштүрүп өнүктүрүүгө тап-такыр окшобогон жол менен кетет, башкача айтканда, өздөштүрүү зарылчылыгын баалап түшүнүү ниет кылуудан башталат; эне тилге караганда катнашуу жыштыгы төмөн; чет тилди предметтик – коммуникативдик эмес, жалаң гана коммуникативдик ишмердүүлүккө кошуу; окутуунун жамааттык формаларынын пайдаланылышы жана үйрөнүлүп жаткан тилди өздөштүрүүнүн индивидуалдык мүнөзү; окуучулардын чет тилдик тил каражаттарына ээ болуудагы окуу иш аракеттериндеги индивидуалдык стил, сүйлөшүүдөгү жеке стиль жана ошондой эле оозеки сүйлөшүү катнашында ар бир окуучу тарабынан тилдик каражаттарды пайдалануунун индивидуалдык стили.

Чет тилди үйрөнүү боюнча окуу иш-аракетинин мазмуну башка ар кандай предметтен (дисциплина) айрымаланат жана төмөндөгү үч компонентти өзүнө камтыйт; лингвистикалык (тил жана сүйлөөнүн бирдиктерине ээ болуу), психологиялык (көндүм жана жөндөмдөргө, практикалык да, теориялык да билимдерге ээ болуу), методологиялык (көндүм жана жөндөмдөрдүн, окуу иш аракеттеринин үстүндө натыйжалуу иштөө ыкмаларына ээ болуу).

Ошентип, жогоруда айтылган шарттарды жалпылоо менен, аларды төмөнкүдөй таризде классификациялайбыз;

тышкы;

– мектептин, ЖОЖдун чет тил сабагын улап кетүүчүлүгүнүн (преемстивенность) жоктугу адаптациялык мезгилди узартат, мотивацияны, жетишүүнү басаңдатат);

– адаптациялык мезгил;

– чет тилди үйрөнүү үчүн зарыл болгон аудиториялык да, аудиториядан тышкары да окуу материалдарынын көлөмүнүн өсүшү;

– окуу материалын түшүндүрүп берүү жана бышыктоонун ортосундагы катыштын өзгөрүүсү;

– илимий жана окуу иштерин айкалыштыруу;

– окутуу формасынын өзгөчөлүгү;

– туруктуу көзөмөлдүн жоктугу;

ички:

– окуу көндүмдөрүнүн, уюштуруу деңгээлинин төмөндүгү;

– өзүн-өзү регуляциялоонун төмөндүгү;

– студенттерде иш аракеттердин так, багыттоочу негиздердин жоктугу (ЖОЖдогу окуу ишмердүүлүгү жөнүндө үстүртөн, ар дайым эле тура эмес түшүнүктөр);

– өз алдынчалуулуктун деңгээлинин төмөндүгү;

– тышкы мотивациянын басымдуулук кылышы;

– өз алдынча натыйжалуу иштөө үчүн окутуунун буга чейинки тышкы шарттары студенттерди индивидуалдык өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтырылып кошумча окуу материалдарын түзү жолу аркылуу окутуучу тарабынан адаптациялаштырылат. Мындай материалдарга тексттер, шарттуу сүйлөшүү көнүгүүлөрү, видео-аудиокаражаттар кириши мүм-

күн. Татаалдыктын түрдүү деңгээлинде берилген мындай материал студентке өзүнүн сүйлөшүү ишмердүүлүгүн жана окуу жөндөмдүүлүгүн өркүндөтүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Өз алдынча иштөөнүн ийгилигине көмөктөшүүчү ички шарттарды түзүү студенттин индивиддик, субъективдик жана өздүк мүнөздөрүн өнүктүрүүнү талап кылат. Албетте, окутуучу мунун үстүндө окуу процессинин жүрүшүндө белгилүү бир практикалык, өнүктүрүүчү жана тарбиялоочу милдеттерди коюу аркылуу иш алып барат. Окуу жөндөмдүүлүгүн калыптандыруунун бир шарты, биздин оюбузча студенттин окуу ишмердүүлүгүнө карата өзүн өзү регуляциялап туруу деңгээлин жогорулатуу эсептелет. Окуу ишмердүүлүгүн аң-сезимдүү өз алдынча жөнгө салып туруу, студентке анын индивидуалдык сапаттарына ылайык тышкы шарттарды адаптациялоого мүмкүндүк берип, бул албетте өз алдынча иштөөнүн натыйжалуулугун жогорулатат.

Өз алдынча иштөө индивидуалдык мүнөзгө ээ болгондуктан (зарыл натыйжаларга жетүү үчүн ар бир студент өзүнүн керектөөсүнө жана мүмкүнчүлүктөрүнө жараша маалымат булактарынан пайдаланат), ошол индивидуалдык өзгөчөлүк жана ар бир студентке мүмкүнчүлүк бере турган индивидуалдык программаларды да түзүү максатка ылайык болор эле.

Теориялык да, практикалык да жактан алганда, индивидуалдык өз алдынча ишке абдан аз көңүл бурулат. Бул иштер тез-тез болбосо да, жогорку окуу жайларында мезгил-мезгили менен, анын топ тайпаларындагы варианттары – сейрек көрүнүш. Топто, тайпада өз алдынча иштөө абдан маанилүү, анткени адам коомдо жашайт да, тигил же бул ыңгайда жамаат менен бет келип, биргелешкен иш аракетти жүргүзөт жана анын шериктешип иштешүүгө болгон жөндөмсүздүгү ошол жамааттын ишинин бүтүндөй жыйынтыгына тескери таасирин тийгизип коюусу мүмкүн. Өз алдынча иштөө окуу пландын бардык түрүнө киргизилип, сүйлөшүү иш-аракетинин бардык түрлөрү боюнча тепетен бөлүштүрүлүшү керектигин белгилеп олтуруунун зарылчылыгы жок. Башталгыч этапта (өз алдынча иштөөнүн көчүрүп алуу, кайталоо жана реконструктивдик, варианттивдик тип) окутуучу материалды тандайт, аны менен иштейт, өздөштүрүүнүн максатын белгилейт, өз алдынчалуулук калыптанышына жараша (өз алдынча иштөөнүн эвристикалык, чыгармачылык тиби) зарыл болгон жарак-жабдуулар менен камсыздайт да, калган бардык аракеттер студенттер тарабынан ишке ашырылат. Өз алдынча иштоону пландаштыруу маалында индивидуализация принцибине таянуу, ар бир студенттин индивидуалдык, субъективдүү жана өздүк мүнөздөмөлөрүн эсепке алуу зарыл. Өз алдынча иштөөнүн кандай тиби жүргүзүлүп жаткандыгын белгилөө, анын ар бир түрүнүн мазмунун аныктоо, ар биринин мурастуулугун, б.а. уланып кетүүчүлүгүн көзөмөлдөө да маанилүү. Топтук өз алдынча иштөөнү уюштуруу жана өнүктүрүүгө өтө маани берүү зарыл, анткени топ студент үчүн түрткү, стимул

берүүчү топ болуп эсептелет. Топтун өз ара аракетин окуунун атайын да, жалпы да аракеттери аркылуу билим жана жөндөмдөр менен байытат, максат коючулукту, өзүн-өзү көзөмөлдөө жана өзүн өзү баалоонун калыптануусуна кызмат кылат.

Кайсыл бир ишмердүүлүктү ишке ашырууга даяр болуу ушул эле ишмердүүлүктүн жардамы аркылуу аны жүзөөгө ашыруу процессинде калыптанат. Мындайда бардык күч компонентин (психологиялык, коммуникативдик, методологиялык) тең алардын өз ара байланышында калыптандыруу зарыл. Өз алдынча иштөө, өз алдынча таанып билүү ишмердүүлүгү катары өз алдынча окуу боюнча ишмердүүлүктүн ошол эле курамдык компоненттеринен турат. Ошондуктан өз алдынча окууга даярдыкты калыптандыруу окуу процессине өз алдынча иштөөнү кошуп кетүүнүн жардамы менен ишке ашырылып, өз алдынчалуу личносту калыптандыруу анын максаты болууга тийиш. Ошол эле мезгилде окутуучу студенттерди биргелешкен ишмердүүлүккө атайын уюштурулган окуу ишмердүүлүгүнүн жардамы менен даярдоосу зарыл. Өз алдынчалуулукка окутуп жана өз алдынчалуулукту берүү аркылуу биз студенттерге окуу ишмердүүлүгүнүн субъектиси болуп калууга, аны андап сезүүгө жана башкарууга, а демек аны өз алдынча ишке ашырууга жардам беребиз, ал эми бул нерсе үзгүлтүксүз билим берүү ийгилигинин зарыл шарттарынын бири болуп саналат.

Билим берүү баланын (деле адам аттуунун) толук кандуу личностун, социалдык, маданий өсүп-өнүгүүсүн эле эмес, аны менен бирге андан аркы өнүгүүгө же өз алдынча билим алууга болгон даярдыгын да камсыз кылууга тийиш. Билим берүү мазмунунун акыркы белгиленген компоненти динамикалуу өнүгүп жаткан азыркы коом үчүн абдан манилүү болуп, бул коомдо ар бир адам өзүн өз алдынча баалап, өз алдынча чечим кабыл алып, өзүнүн ишмердүүлүгүнүн мазмунун аныктап жана аны турмушка ашыруу каражатын таба билүүсү керек. Андыктан окутуунун процесси азыркы заманда мүмкүнчүлүктү жана үзгүлтүксүз билимди ишке ашырууга даярдыкты камсыздоо жагына ыңгайлаштырылууда.

Маалым болгондой ЖОЖдордо чет тилдерин окутуунун максаты коммуникативдик компетенцияны калыптандыруу болуп, ал эми коммуникативдик компетенция өз ичине лингвистикалык, тематикалык (экстралингвистикалык жана өлкө таанымдык маалыматты), социомаданий, компенсатордук, окуу машыгуучулук (окуй билүү) талаптарды камтыйт. Студент ушундай бир көндүм жана жөндөмдөргө ээ болушу керек, алар анын адистештирилген окутуудан өтүү, чет тилди өз алдынча бир нече багыттарда: коммуникативдик компетенциянын буга чейинки жеткен деңгээлин кармоо жана өркүндөтүү, жаңы чет тилди үйрөнүүдө өз алдынча окууну ишке ашыруу мүмкүнчүлүктөрүн берүүгө тийиш.

Өзүнчө окуп билим алуу – бул өз алдынча окуу ишмердүүлүгү. Ал окуу таанып билүүчүлүк мотивациясынан пайда болот жана ошол мотивация менен башкарылып жөндөлөт. Чет тилге үйрөнүү негизинен

тышкы фактор менен мотивацияланат. Бирок өзүнчө окуп билим алуунун натыйжалуулугу ички мотивациянын түзүмдөрүнө көз каранды болуп, ал түзүмдөрдү Г.В.Рогова коммуникативдүү, лингво таанып билүүчүлүк жана аспаптык (инструменталдык) деп бөлгөн. Ички мотивациянын активдештирилиши анын ушул үч башка түрлөрүнүн бир мезгилде түзүлүшү жана биримдиги, өз ара аракетинин жардамы аркасында ишке ашууга тийиш. Студенттерде өз ишмердүүлүгүн өз алдынча мотивациялоо, аны ишке ашыруу, бул ишмердүүлүктүн манилүүлүгүн жана өзү үчүн пайдалуу жыйынтыктарын көрө билүү жөндөмүн калыптандыруу да маанилүү.

Өз алдынча окуу ишмердүүлүгү ар түрдүү типтеги көнүгүүлөрдү жасоону талап кылат, мында көнүгүүлөр проблемалык мүнөздө болуп, ал студенттердин таанып билүүчүлүк ишмердүүлүгүн активдештирүүгө кызмат кылып, сунушталган тапшырмага кызыгууну жана аны аткарууга болгон каалоону жаратат.

Көнүгүүнүн тибине жараша, аны аткарууда студенттен белгилүү бир иш аракеттерди билүүнү талап кылат.

Репродуктивдик, шарттуу сүйлөшүү тапшырмаларын чечүү үчүн көрүлгөн аракеттер машыгуунун мотивдери менен ойгонуп, бул мотивдер студент үчүн баалуулук маанисине ээ болуусу шарт эмес. Бул аракеттерди жасап жаткан студент операцияларды аткаруу техникасын, ыгын өркүндөтөт. Алардын окуу кырдаалды көрүп андоо диапозону чектелүү. Ал аткарууга зарыл болгон операциянын айрым-айрым деталдарына гана кунт коюп, аракеттин ыкмасын бир бүтүндүк катары кабылдай албайт, анын үстүнө өз иш аракетин өз алдынча пландаштурууга да жана тапшырманы аткаруунун бүткүл процессин башынан аягына дейре башкара албайт.

Сүйлөө, продуктивдик тапшырмаларды аткаруу үчүн кабыл алынган аракеттер студенттерге кийинки аракеттердин максаты жана бүтүндөй таанып билүүчүлүк ишмердүүлүгүнүн кезектеги тапшырмасы катары сунушталат. Ошол себептен жасалган ар бир аракеттин мазмуну студент тарабынан аң сезимдүү кабылданат да, жекече, өздүк мааниге ээ болот. Бул аракеттерди аткарган студент пландаштырылган натыйжаны (тышкы планда) пландаштырылган аракет менен салыштырып чыгат. Машыгуу процессинде алынган реалдуу жыйынтык жаңы билим, аракеттин жаңы ыкмасы катары чыгат.

Мындан тышкары өзүнчө окуп үйрөнүүнү ишке ашыруу үчүн өзүндүн таанып билүүчүлүк ишмердүүлүгүндү жөндөй билууну зарыл, башкача айтканда кийинки милдетке жараша максатты аныктоо, шарттарды түзүп, баштапкы кырдаалды өзгөртүүнүн ыкмаларын талдап – тандоо, алынган жыйынтыкты баалоо жана зарыл болуп калса иш аракетти корректировкалоо керек.

Жүргүзүлүп жаткан иш аракетти жөнгө салуу жөндөмдүүлүгү студентте өзүн-өзү көзөмөлдөөнүн болуусун талап кылып, бул көзөмөл иш аракеттин соңунда эле эмес, катаачылыктарга жол койбоо мак-

сатында, ишмердүүлүктүн бүткүл процессинде жүргүзүлүүсү зарыл, өзүн өзү көзөмөлдөөнүн эки формасы бар: тышкы (андалган) жана ички (автоматтык). ЖОЖ шартында өзүн көзөмөлдөөнүн ички формасынын толук калыптануусу кыйынга турат, анын айрым элементтери калыптануусу мүмкүн. Чет тилди окуп үйрөнүүдө окутуучу сүйлөшүү эле эмес, чет тилди үйрөнүү боюнча бүтүндөй окуу ишмердүүлүгүндө өзүн өзү көзөмөлдөөчүлүктү калыптандыруусу керек. Бул студентке өзүнүн окуу ишмердүүлүгүн өз алдынча жөнгө салып туруусуна мүмкүнчүлүк берет. Өзүн өзү көзөмөлдөөчүлүктү ишке ашыруу үчүн студент окутуучунун көзөмөлү жана өз ара көзөмөлдөөчүлүк окуу процессинин объективдүү көрүнүшү экендигин андап сезиши зарыл. Бул өзүн өзү көзөмөлдөөчүлүктү калыптандыруунун төмөнкүдөй этаптарын сунуштайбыз:

- окутуучунун көзөмөлдөөсүн түшүнүү жана кабыл алууга үйрөтүү;
- өз жолдошторунун окуу ишмердүүлүгүн байкоо жана анализдөөгө үйрөтүү;
- өзүнүн окуу ишмердүүлүгүнө өзү көзөмөл, анализ, корректировка, баалоону жүргүзүүгө үйрөтүү;
- студенттер окутуучу көрсөткөн критерийлерге таянуу менен бири-бирин баалашат;
- студенттер өз ишмердүүлүктөрүн өздөрү баалашат;

Ошентип, өз алдынча ишмердүүлүк жетишерлик деңгээлде жогорку, өзгөчө ички мотивацияны, көнүгүүнүн бардык, айрыкча чыгармачылык, продуктивдик типтерин өз алдынча аткара билүүнү, өзүн көзөмөлдөө жана өзүн өзү баалоо жөндөмүн талап кылат.

Өз алдынча окуу ишмердүүлүгүн ишке ашырууга даярдык өз ара байланыштагы жана өз ара көз карандылыктагы бир катар компоненттер менен мүнөздөлөт;

– психологиялык компонент (мотивация, бул ишмердикке мамиле, интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөр жана жөндөмдөр, эрк деңгээли, өзүн өзү жөнгө салуучулук);

– коммуникативдик компонент (коммуникативдик компотенция);

– методологиялык компонент (негизги сүйлөшүү ишмердүүлүгүнүн өз алдынча иш аракетинин жолдоруна жана ыкмаларына ээ болуу, бул ишмердүүлүктө багыт, өңүттү болжой билүүчүлүк, аны ишке ашыруунун өзгөчөлүктөрүн билүү);

Ар бир компоненттин даярдык клыбына жараша даярдыктын үч даражасын бөлүп кароого болот;

– көчүрүп алуу ишмердүүлүгүнө даярдык (тышкы мотивациянын басымдуулугу, өзүн өзү жөнгө салуучулуктун орто деңгээли, аракетти өздөштүрүүнүн формасы – тууроо, окутуучунун аракеттерин аң сезимдүү көчүрүп алуу, көнүгүүлөрдү анын жетекчилигинин алдында аткаруу);

– кайра жаратуу (репродукция), жаңылоо ишмердүүлүгүнө даярдык, (тышкы мотивациянын басымдуулугу, өзүн өзү жөнгө салуучулуктун орто деңгээли, окутуучу менен биргеликте өздөштүрүлгөн ыкмалардын студент тарабынан өз алдынча кайталанып аткарылышы, өздөштүрүлгөн ыкмаларды ишмердүүлүктүн окшош шарттарында колдонуп пайдалануу);

– өз алдынча ишмердүүлүккө даярдык (ички мотивациянын басымдуулугу, өзүн өзү жөнгө салуучулуктун жогорку деңгээли, шарттуу сүйлөө да, сүйлөшүү да көнүгүүлөрүн өз алдынча аткаруу). Өздөштүрүлгөн ыкмаларды ишмердүүлүктүн жаңы шарттарында колдонуу. Окутуучу ар бир студенттин даярдык даражасын аныктоосу, аны түрдүү тексттердин, анкета, маек, байкоолор, студенттердин ишмердүүлүк продукцияларын иликтөөнүн жардамы менен ишке ашыруу.

Рецензент: д.пед.н., профессор Бабаев Д.Б.